

दूरगंडुर्लभेपि वस्तुन्यासक्तं बहुधागमिअनेकेषु विषयेषु युगपन्निपतितुंशीलं प्रार्थनादेहीति दैन्यभाषणं सुनियतं निरुद्धवृत्तिकं ॥ ३७ ॥ वृत्तिनिरोधफलं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमाह सत्त्वेति सत्त्वं बुद्धिं सत्त्वं क्षेत्रज्ञः साक्षी तयोः अंतरं भेदं तमायः पिबदितरेतराविवेकात्मागृहीतं एकः सत्त्वं गुणान् अहंकारादीन् ॥ ३८ ॥ एतौ मशको दुंबरौ तयोः सत्त्वक्षेत्रज्ञयोः ॥ ३९ ॥ प्रकृत्या स्वभावेन ॥ ४० ॥ न नुमशको दुंबरवज्जलमत्स्यवद्वा तयोः संयोगश्चेदुभयोरपि विभुत्वादपरिहार्यः संयोगः स्यादित्याशंक्याह नेति न विदुरिति गुणानां जडत्वमुक्तं वेत्तीति क्षेत्रज्ञस्य चिदात्मत्वमुक्तं अतश्चिज्जडयोर्वास्तवः संबंधो नोपपद्यते दृष्टान्ते तु जडयोरेव मीनादि शरीरयोर्जलादिना जडेनैव संबंधः एतदेवाह परिद्रष्टेति पुरुषो गुणानां देहाहंकारादीनां द्रष्टापिसन् तान् संसृष्टान् स्वतादात्म्यापन्नान् मन्यते न हि द्रष्टृदृश्ययोः पुंगुणयोरभेदः संभवति प्रतीयते चाभेदः अहंगौरोहंकाणोऽहंसुखी अहंकर्तेति तस्मात् मरुमहाद्दयोरिवानयोराध्यासिकः संबंध इत्यर्थः संसृष्टेति पाठे समित्येकीभावे इति यास्कवचनात् आत्मनि एकीभावेन तादात्म्येन गुणानां स्रष्टाकल्पकः संसृष्टाचिदात्मा विद्ययामन्यतेऽभिमानं करोति ॥ ४१ ॥ ननु चिदात्मा गुणसंमीचेत् घटपिहितप्रदीपवन्न किंचित्प्रकाशयेदित्याशंक्याह इंद्रियैरिति प्रदीपार्थं अर्थप्रकाशनं घटच्छिदैरिव घटपि हि

दूरगंवदुधागामिप्रार्थनासंशयात्मकं ॥ मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ॥ ३७ ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरं पश्य सूक्ष्मयोः ॥ सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ३८ ॥ मशको दुंबरौ वापि संप्रयुक्तौ यथा सदा ॥ अन्योन्यमेतौ स्यातां च संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ ३९ ॥ पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥ यथा मत्स्यो जलं चैव संप्रयुक्तौ तथैव तौ ॥ ४० ॥ न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेत्ति सर्वशः ॥ परिद्रष्टा गुणानां तु संसृष्टान् मन्यते तथा ॥ ४१ ॥ इंद्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसप्तमैः ॥ निर्विचेष्टैरजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ॥ ४२ ॥ सृजते हि गुणान् सत्त्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ॥ संप्रयोगस्तयोरेष सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ४३ ॥ आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन ॥ सत्त्वं मनः संसृजते न गुणान्वैकदाचन ॥ ४४ ॥

तो दीप इत्यर्थः इंद्रियैर्मनसा सह षड्विधः ॥ ४२ ॥ संप्रयोगः संबंधः ध्रुवः अनादिः ॥ ४३ ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोः संप्रयोगोऽनिर्वचनीय इत्याह आश्रय इति आत्मनः असंगत्वा निर्गुणत्वाच्च जतुकाष्ठवद्रूपरूपिवद्वा न तयोराश्रिताश्रयभावोस्तीत्यर्थः क्षेत्रज्ञस्य कश्चन आश्रयो नास्ति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात् गुणः सत्त्वस्य चेतनेति प्राचीनपाठे तु सत्त्वस्याश्रयः प्रकृतिः शाखाया इव तरुः स नास्ति प्रकृतेस्तुच्छत्वात् तुच्छेनाश्रयपि हि तं यदासीत् अचूतेन हि प्रत्यूहा इत्यादि श्रुतिभ्यस्तस्यास्तुच्छत्वावगतेः कथं तर्हि सत्त्वस्यात्मलाभ इत्यत आह चेतना सत्त्वस्य गुण इति शुक्तीदंतायथा तत्राध्यस्त रजतस्य विशेषणं भवति तद्वच्चेतना स्वस्मिन् अध्यस्तस्य सत्त्वस्य विशेषणं भवति तमिमं सत्त्वे चेतनानुबेधमालक्ष्य आत्मा जडश्चेतना तद्रुणः सा चक्षणावस्थायिनीति बुद्धबन्धवः प्रलपन्ति उक्तेर्ये हेतुमाह सत्त्वमिति संसृजते निर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः वैप्रसिद्धं मन आदि कमेव सत्त्वस्य कार्यं प्रथनेन तन्मूलभूता गुणा अतस्तेषां सकार्याणां मृषात्वमित्यर्थः न हि निपुणैरपि परीक्ष्यमाणं रज्जूरगोपादानमज्ञानं दृष्टिपथमवतस्तीति भावः ॥ ४४ ॥